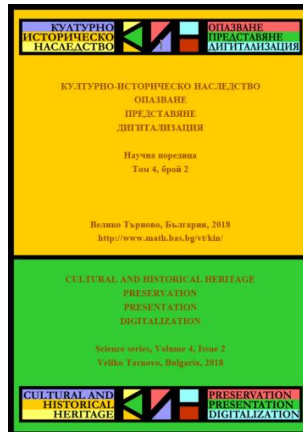

Science series
**Cultural and Historical
Heritage:
Preservation,
Presentation,
Digitalization**
Volume 4, Issue 2, 2018

Editors
Petko St. Petkov
Galina Bogdanova

**Institute of Mathematics and
Informatics, BAS**

RPL “P. R. Slaveykov”
Veliko Tarnovo, Bulgaria

ISSN: 2367-8038
Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научна поредица
**Културно-историческо
наследство:
опазване,
представяне,
дигитализация**
Том 4, брой 2, 2018

Редактори
Петко Ст. Петков
Галина Богданова

**Институт по математика
и информатика, БАН**

РНБ „П. Р. Славейков”
Велико Търново, България

Mirko Robov

**The Church “St. Dimitar” in the Town-planning Environment of
Tarnovo /12-13 Century/
Pages 92-109**

Мирко Робов

**Църквата „Св. Димитър” в градоустройствената среда на
Търново /12-13 век/
Страници 92-109**

http://www.math.bas.bg/vt/kin/files/papers/4_2/08-KIN-4-2-2018.pdf

Материалите в сборника са обект на авторско право.

Разрешение за направа на електронни или хартиени копия на част или на цяла публикация за лично или обучително ползване се предоставя без заплащане, при условие, че копията не са направени или разпространявани с цел печалба или търговска изгода и че копията са съпроводени с това съобщение и пълно цитиране на първата страница. За копиране под друга форма, за препубликуване или публикуване на сървъри се изисква предварително специално разрешение и/или заплащане.

Том 4, брой 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Научни редактори:

проф. д-р Петко Ст. Петков, доц. д-р Галина Богданова

Технически редактори:

гл. ас. д-р Николай Ноев, гл. ас. д-р Калина Сотирова-Вълкова, гл. ас. д-р Галя Георгиева-Цанева, Паскал Пиперков

© Авторски колектив, 2018

Издание на:

Институт по математика и информатика при Българска академия на науките
Регионална народна библиотека „П. Р. Славейков”, гр. В. Търново, България
Съюз на учените в България, клон Велико Търново, България

This work is subject to copyright.

Permission to make digital or hard copies of portions of this work for personal or classroom use is granted without fee, provided that the copies are not made or distributed for profit or commercial advantage and that the copies bear this notice and the full citation on the first page. To otherwise reproduce or transmit in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage retrieval system or in any other way requires written permission from the publisher.

Volume 4, Issue 2, 2018, ISSN: 2367-8038, <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>

Editors:

Prof. Phd. Petko St. Petkov, Assoc. prof. Phd. Galina Bogdanova

Copy editors:

Assist. prof. Phd. Nikolay Noev, Assist. prof. Phd. Kalina Sotirova-Valkova, Assist. prof. Phd. Galya Georgieva-Tsaneva, Paskal Piperkov

© Editors, authors of papers, 2018

Published by:

Institute of mathematics and informatics at Bulgarian Academy of Sciences
Regional Public Library “P. R. Slaveykov”, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Union of scientists in Bulgaria, Veliko Tarnovo branch, Bulgaria

СЪДЪРЖАНИЕ / TABLE OF CONTENT

Предговор	5
Preface.....	7
Съдържание / Table of Content	9
<i>Мирко Робов</i> , Концепцията на проф. Атанас Божков за интериора на църквата „Св. Димитър“	11
<i>Mirko Robov</i> , The Concept of Prof. Atanas Bozhkov for the Interior of the Church “St. Dimitar”	11
<i>Дмитрий Анатольевич Рытов</i> , Образователные возможности мультимедийных продуктов учебно-методического комплекта по предмету «Музыка» (автор Д. А. Рытов), направленных на сохранение нематериального культурного наследия России	18
<i>Dmitrii Anatolyevich Rytov</i> , Educational Opportunities of Multimedia products of Educational-Methodical Complex on the Subject “Music” (Author D.A. Rytov), Aimed at Preserving the Intangible Cultural Heritage of Russia.....	18
<i>Мария Димова, Детелин Лучев, Десислава Панева-Маринова</i> , Технологии и средства за реализиране на метода „разказване на история“ за представяне на национално културно наследство	30
<i>Maria Dimova, Detelin Luchev, Desislava Paneva-Marinova</i> , Technology and Resources to Implement the Method “Story Telling” for the Presentation of National Cultural Heritage	30
<i>Негослав Събев, Галина Богданова</i> , Дигитална и физическа достъпност на туристическите обекти в България	38
<i>Negoslav Sabev, Galina Bogdanova</i> , Digital and Physical Accessibility of Tourist Places in Bulgaria	38
<i>Светослав Ангелов Косев, Атанас Димитров Марков</i> , Форум за триизмерна и компютърна графика – VISION. Пресечна точка на артистичните среди, образованието и индустрията	59
<i>Svetoslav Angelov Kossev, Atanas Dimitrov Markov</i> , Forum of Three-Dimensional and Computer Graphics – VISION. The Intersection Point of Artistic Circles, Education and Industry	59
<i>Искра Лакова, Любомир Методиев, Камен Каменов, Валери Сачански, Георги Грънчовски</i> , Научното наследство на Геологическия институт при БАН: научни списания, монографии, геоложки карти и колекции.....	67
<i>Iskra Lakova, Lubomir Metodiev, Kamen Kamenov, Valeri Sachanski, Georgi Granchovski</i> , Scientific Heritage of the Geological Institute at the BAS: Scientific Journals, Monographs, Geological Maps, and Collections.....	67
<i>Стоян Капралов, Пенка Иванова</i> , Нестор Марков и неговият принос в обучението по математика през Възраждането	80
<i>Stoyan Kapralov, Penka Ivanova</i> , Nestor Markov and his Contribution to Education in Mathematics During the National Revival	80
<i>Мирко Робов</i> , Църквата „Св. Димитър“ в градоустройствената среда на Търново /12-13 век/	92
<i>Mirko Robov</i> , The Church “St. Dimitar” in the Town-planning Environment of Tarnovo /12-13 Century/	92
<i>Лиана Гълъбова</i> , Предизвикателства на опазването, дигитализацията и представянето на българското църковно материално и нематериално наследство при взаимодействието на секуларизационните и десекуларизационни процеси на XX и XXI векове	110
<i>Liana Galabova</i> , Challenges of Preservation, Digitalization, and Presentation of Tangible and Intangible Bulgarian Church Heritage in the Interaction of Secularization and Desecularization Processes of 20 th and 21 st Centuries.....	110
<i>Елена Шатъко</i> , Паспортизация колоколов Гродненской области Беларуси	150
<i>Elena Shatko</i> , Pasportisation of Bells from Grodno Region Belarus.....	150
<i>Галия Тодорова</i> , Отпустителният чин според ръкописите № 48, 50 и 52 съхранявани в Научен архив БАН.....	178
<i>Galya Todorova</i> , Release Rank According to the Manuscripts № 48, 50 and 52 Stored in the Scientific Archive of BAS... 178	
<i>Виолина Атанасова</i> , Три емблематични индийски личности в българското възприемане на Индия. XX век	193
<i>Violina Atanasova</i> , Three Emblematic for the Bulgarian Perception of Indian Persons. 20 th Century	193

Габриела Ванцарова, Дарина Илиева, Историята на тракийските българи в документи. Култура на паметта	214
Gabriela Vaptzarova, Darina Ilieva, The History of the Thracian Bulgarians in Documents. Culture of Memory	214
Калоян Николов, Ролята на съвременните информационни технологии при запазването на Нематериалното културно наследство	223
Kaloyan Nikolov, The Role of Modern Information Technologies in Preservation of the Intangible Cultural Heritage	223
Марияна Шабаркова-Петрова, Лиана Гълъбова, Поклонничеството на вярващите със специални потребности в сърцето на софийската Света гора – проучване и парадокси на една почти невъзможна мисия днес	229
Mariyana Shabarkova-Petrova, Liana Galabova, Pilgrimage of Believers with Special Needs at the Heart of Holly Mountain of Sofia City – Study and Paradoxes of a Mission Almost Impossible Today	229
Галина Богданова, Николай Ноев, Детелин Лучев, Жолт Ласло Маркус, Представяне на цифрови обекти тип „камбана“ в Интернет базирани приложения: “BellKnow” и “BOOK@HAND Bells”	270
Galina Bogdanova, Nikolay Noev, Detelin Luchev, Zsolt László Márkus, Introducing Digital Bell Objects in Web Based and Mobile Applications: “BellKnow” and “BOOK@HAND Bells”	270
Евгени Коев, Съществувало ли е праисторическо скално светилище в местността „Бел мел“ на Беляковското плато, община Велико Търново?	284
Evgeni Koev, Has There Been a Prehistoric Rock Sanctuary in the “Bel Meil” Area on the Belyakovsko Plateau, Veliko Turnovo Municipality?	284
Публикации по проект „Изследване на математически технологии за анализ на физиологични данни с включване на функционалност за хора със зрителен дефицит“ с номер на договор с фонд „Научни изследвания“ (ФНИ): ДМ 12/3 от 20.12.2017 г.	303
Publications under the Project “Exploration of Mathematical Physiological Data Analysis Techniques with Functionality for People with Visual Deficiency” under the Contract Number with the Scientific Research Fund (NSF): DM 12/3 (20.12.2017)	303
Галя Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Николай Ноев, Бази от данни за съхранение на физиологична информация – обзор	304
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Nikolay Noev, Database for Storage of Physiological Information – Overview	304
Галя Георгиева-Цанева, Красимир Чешмеджиев, Създаване на база от данни за съхранение на кардиологична информация	314
Galya Georgieva-Tsaneva, Krassimir Cheshmedzhiev, Creation of Database for Storage of Physiological Information	314

ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В ГРАДОУСТРОЙСТВЕНАТА СРЕДА НА ТЪРНОВО /12-13 ВЕК/

Мирко Робов

*Национален археологически институт с музей при Българска
академия на науките, филиал Велико Търново, България*

THE CHURCH “ST. DIMITAR” IN THE TOWN-PLANNING ENVIRONMENT OF TARNOVO /12-13 CENTURY/

Mirko Robov

*National Archaeological Institute with Museum at Bulgarian Academy of
Science, Branch Veliko Tarnovo, Bulgaria
e-mail: mrobov@abv.bg*

Abstract: *The article discusses the significance and symbolism of the church “St. Dimitar” within the capital in the 12-13th century.*

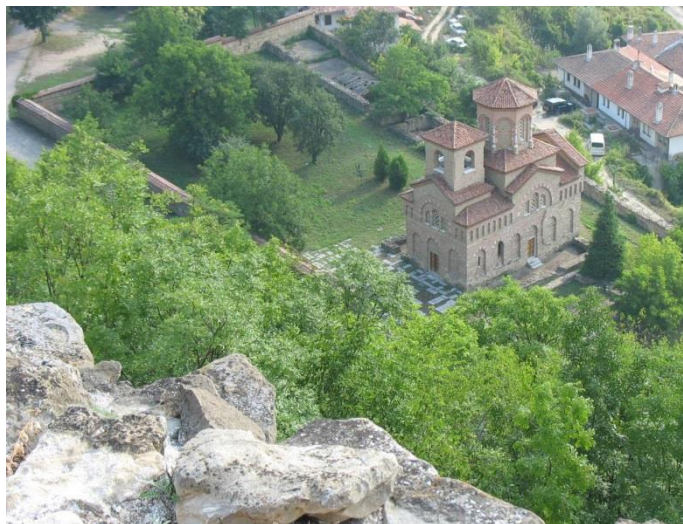
Keywords: *Archeology, Monuments of Culture, Church “St. Dimitar”*

Резюме: *В статията се разглежда значението и символиката на църквата „Св. Димитър“ в рамките на столицата през 12-13 век.*

Ключови думи: *Археология, Паметници на културата, Църква „Св. Димитър“*

Два архитектурни паметника, съответно от достоличния и началото на столичния период на Търново, се свързват със строителната дейност на първите Асеневци. Единият е църква „Св. Иван Рилски“ в югозападната част на Трапезица, а другият - църквата „Св. Димитър“, в източното подножие на същата крепост (Фигура 1).

Църквата „Св. Иван Рилски“ е издигната през 1195 г. за да приеме мощите на св. Иван Рилски: „Благочестивият цар Иван Асен, приготвил с почит всичко за изпращането на светеца, всичко предаде на патриарха, оставяйки му и 300 му триста мъщественни воители, за съпровождането на светеца. А сам той се устреми, та дойде спешно в своя царски град и започна да изгражда църква на името на светеца в славния град Транезица“ [1 с. 131].

Фигура 1. Църквата „Св. Димитър“ с манастира /поглед от югозапад/

От известните жития на св. Иван Рилски, единствено в Проложното от Драгановия миней е упоменато съществуване на манастир около църквата на Трапезица, в която през 1195 г. са положени мощите на светеца. В текста дословно е казано: „И вдигна тялото на всечестния и преподобния отец Иван, та го пренесе в град Търнов. И бе положен в създадения негов манастир в Трапезица, където лежи тялом и досега и непрекъснато прави чудеса за иващите с вяра при неговия ковчег” [2]. Книжовният паметник /Драгановият миней/, където е поместено това сведение датира от края на XIII век [1 с. 548, 3 с. 472]. Това е и *terminus ante quem* за изграждането на манастира около църквата „Св. Иван Рилски“.

Отправен момент за идентификацията и локализацията на въпросния храм е установяването на манастир около него. Така, в резултат на първите мащабни разкопки на хълма (всъщност първите две експедиции са съответно през 1879 и 1884 г., под ръководството на Марин Дринов и В.Берон, по програмата на създаденото първо в страната Търновско археологическо дружество), проведени от Жорж Съор през 1900 г., около разкритата голяма църква, №8 по реда на откриването ѝ, са установени податки за съществуване на манастир [4 с. 130].

Пръв Н. Мавродинов свързва църква №8 именно с трапезишката църква, в която през 1195 г. били положени мощите на св. Иван Рилски. В монографията си „Старобългарското изкуство XI-XIII в.“ той отбелязва: „Единственият манастир на Трапезица е бил този, чиито развалини имат №8. Там са открити през време на разкопките (тези на Ж. Съор, бел. моя) долните части на стените на голяма двукорабна

църква и до нея от юг, разположени перпендикулярно, долните части от стените на голяма двукорабна църква и до нея от юг, разположени перпендикулярно, долните части от стените на манастирска трапезария с апсида. Основи на манастирски сгради, обиколени с каменна ограда, личат западно от църквата. Манастирът (както вече го нарича Н. Мавродинов) на Трапезица е бил малък. В неразкопаните манастирски сгради личат основите на сграда, чиито две крила се срещат под тъп ъгъл“ [5 с. 89]. Мавродинов отнася изграждането на манастира към втория строителен период, когато църква №8 е била разширена от север с добавянето на втория кораб [5 с. 90].

Проучванията са подновени в началото на 90-те години на XX век под ръководството на Й. Алексиев. В резултат на тях той отделя последователно четири строителни периода [6 с. 680].

Самото изграждане на църква №8 всъщност бележи засвидетелстваното в изворите начало на църковното строителство на Трапезица, непосредствено свързано със строителната дейност на Асеновци в новата столица. То съответства и на установената при последните проучвания строителна хронология, както на самия паметник, така и на неговата архитектурна среда [7 с. 434]. В тази хронологична конструкция, началния етап в установената строителна история на манастира, съответства приблизително с датировката на Проложното житие на св. Иван Рилски в Драгановия миней /т.е., към средата на XIII век/ [6 с. 680]. Както изрично упоменава авторът, „откритият нумизматичен материал не противоречи на подобна датировка“ [6 с. 680].

Създаването на манастира около църква №8 се свързва с третия от установените строителни периоди. Тогава са изградени манастирските постройки: трапезарията (църква №9? по реда на откриването при разкопките през 1900 г.), монашеските крила в северозападната част на комплекса; манастирската игуменарница, ситуирана западно от църквата. Тогава се появяват вторият притвор и откритите галерии на църквата, както и щерната по протежение на северната фасада на храма. Направен е водопровод. Издигнати са и останалите манастирски постройки. Този строителен период е поставен в сравнително тясна хронологична рамка – след 1235 г. – до средата на XIII век.

През последният от строителните периоди е оформен и стопански двор, с помещения на горната тераса /т. е. северно от манастира/. Това става през 30-те, 40-те години на XIV век [7 с. 434].

Терасата в източното подножие на Трапезица, върху която Асеновци изграждат църквата „Св. Димитър“ е най-високата и просторна по двата бряга на река Янтра в подножието, както на Царевец, така и на Трапезица. Т.е. по отношение на градоустройствената среда на Търново, оформен вече в почти пълните си мащаби [8 с.93] още в навечерието на въстанието, като голям град и бъдеща столица, църквата „Св. Димитър“ е поставена като несъмнен архитектурен акцент. Тя попада в източното подножие на Трапезица, но всъщност остава видима, не от тази търновска крепост, а най-вече от отсрещната крепост Царевец, която е основната част на бъдещата нова българска столица. Така, в градоустройствен аспект, храмът на Асеновци по-скоро трябва да се отнесе като съществен елемент в градския пейзаж именно на крепостта Царевец като основна за тогавашно Търново и бъдеща престолнина на новата българска столица. Такива градоустройствени решения са от важно значение, подчертаващо значимостта на отделен архитектурен паметник или комплекс. Това е видимо от ситуирането на основните държавни институции, както и от важни за столичния живот ансамбли. Тук бихме посочили един по-късен във времето, но красноречив пример за удачно в градоустройствен аспект ситуиране на един отделен комплекс, в случая търновската Велика лавра „Св. Богородица Одигитрия“. Както пише Григорий Цамблак в Похвално слово за Евтимий: „Край град Търново се намира една местност, видима отвред... В тази местност се намираше храм на приснодевата Христова майка и Богородица“ [9 с. 189]. В това отношение, първостроителите на Търновското царство са имали далеч по-широки възможности за избор на подходящ и представителен терен, от своите следовници през следващите няколко десетилетия, а и до края на 14 век. Предимствата на терена в източното подножие на Трапезица са несравними с повечето участъци в подножията на двете основни столични крепости, като например терена на столичния квартал Френк хисар, участъка южно от т.нар. Владишки мост до югозападното подножие на Трапезица и т.н. Така например, само половин век след издигането на църквата „Св. Димитър“, Иван Асен II е построил своята църква „Св. Четиридесет мъченици“ и едноименния манастир около нея на ниска и тясна брегова тераса, циклично заливана при прииждането на река Янтра.

От друга страна, удачният избор на въпросната тераса в източното подножие на Трапезица, е поставил строежа на храма „Св. Ди-

митър“ в очевидна технологична връзка с най-богатото в чертите на Търново находище на висококачествена глина. То е разположено в подножието на съседния от север Гарга баир [8 с. 96-97]. Десетилетия преди началото на изграждане на църквата „Св. Димитър“, във въпросния участък е функционирал голям комплекс за производство на битова керамика [8 с. 151-152].

Глината е обработвана на място. Непосредствени свидетелства за технологичния процес са намерените са многобройни пещи за изпичане на продукцията, пособия /скар-триноги с цилиндрична форма в горната част, изработени на грънчарско колело/, както и отпадъчни ями за бракувана продукция, част от които остават непосредствено под зидовете на манастирските крила.

Останките от този производствен комплекс са установени не само в очертанията на църквата и манастира около нея, а поцялата тераса в източното подножие на Трапезица.

Пещта, която са били изпичани тухлите за църквата „Св. Димитър“ е в непосредствена близост до строежа, в посока от север [10 с. 169-176]. Това я прави уникална, на първо място в непосредствената си връзка със строежа на църквата, за която конкретно е била предназначена. От друга страна, тя е единствената по рода си пещ функционирала в градската среда на Търново установена на досегашния сравнително доста напреднал етап на проучванията. С местоположението си, въпросната тухларска пещ максимално е улеснявала строителните работи чрез значителната по мащаб продукция – оформяна в рамкови калъпи, изсушавана на място върху опесъчена основа.

Наличието на богатата суровинна база и технологичните възможности за производството на висококачествени тухли в нужното количество е обезпечавало в достатъчна степен нуждите за строежа. Това е безспорна предпоставка за възможности за ускореното изграждане на този храм. От друга страна, обаче, това едва ли би могло да е основната определяща предпоставка за ситуирането на църквата именно тук, въпреки че и такава възможност не би могла напълно да се изключи.

Извън очертаните градоустройствени предимства в направения избор на терен за издигане на представителен храм, важна е и установената сакралност на мястото в един значителен исторически период – от късните векове на ранножелязната епоха и насетне. Тя бележи начало с култовите практики на обетаващите тази тераса представители

на някои от тракийските племена уздицензи и кробизи. Тук визирам откритите непосредствено западно от църквата „Св. Димитър“ две култови съоръжения [8 с. 152-153]. Тази установена сакралност на обширната брегова тераса в източното подножие на Транезица е възможна, при това важна предпоставка, за избора на терен.

Култовите съоръжения са ситуирани едно върху друго и датират от различно време. По-ранното от тях е запазено отчасти. В първоначалния си вид е било с форма на кръг. Кръгла е общата форма и на следващото, по-късно съоръжение. Създадено е около голям скален блок, като околоръст, в пръстен са подредени ломени камъни. Част от култовото съоръжение е и разположеното непосредствено северно голямо огнище. Включването на камъка и огъня, очевидно е свързано с определена мистериална обредност в соларно-хтоничните култови практики.

Именно в такъв участък от територията на града е издигната църквата на Асеновци в края на 12 век. Подобна ситуация е установена и в други райони на Търново, където в пластовете под столични храмове, се установяват ранни култови съоръжения и комплекси.

Дворцовата църква на Царевец отчасти попада върху останките от голяма ранновизантийска базилика [11] Идентична е ситуацията и под патриаршеския храм Възнесение Господне също на Царевец [12 с. 10-11], в западното подножие на хълма Момина крепост [13 с. 574], в средновековния Килифаревски манастир [14 с. 69-71] и др. Разбира се, с уточнението, че в тези примери става въпрос единствено за християнски паметници от различни епохи.

Напластяването на култови съоръжения и комплекси в източното подножие на Трапезица не приключва с издигането на църквата Св. Димитър, а продължава през вековете на османското владичество, до самият 20-ти век.

Идентифицирането на църквата на Асеновци до голяма степен се дължи на почитането и поддържането на останките от старата царска църква, на историческата памет на местните жители, при едно непрекъснато обетаване на терасата, където храмът е издигнат. Тук от важно значение е и църковния некропол, съществувал без прекъсване от края на 12-ти до началото на 20-ти век [15 с. 108].

При нейната дълга и сложна строителна история, съпътствана от фатални обрати [16 с. 797-800], архитектурните останки на църквата „Св. Димитър“ винаги са били запазени на значителна височина. Ук-

репвани, поддържани, надграждани, повторно стенописвани и винаги почитани като останки от църквата на първите Асеновци.

Става въпрос за възстановяването и повторното стенописване, най-вероятно в началото на 17-ти век [17 с. 119]; ограждането на храма през 1848 г. със средствата на Търновския табашки еснаф [18 с. 7-8]; укрепването на градежите със съдействието на Иларион Макариополски и т.н.

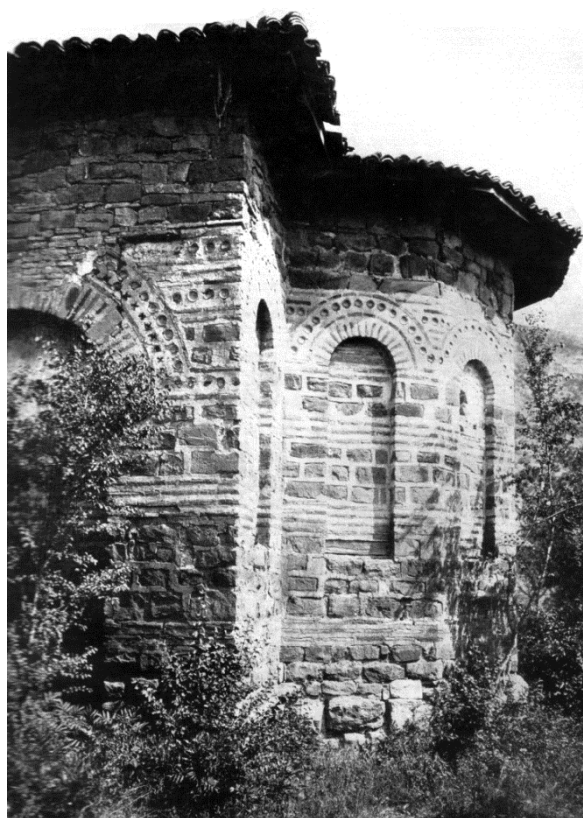
Като символ на борбата на възобновяването на българската държава, църквата на Асеновци свързва съдбата си по думите на Москов Москов и с борбите за национално освобождение през 19 век. Както пише авторът: „Тази наша светиня е още по-скъпа за нас, като се знае, че в двора ѝ са погребани всички наши страдалци, които се бориха през 1800-1876 г. за нашето политическо и духовно освобождение. Всички изтезавани и убивани български мъченици за нашата свобода в турските зандани тук са намервали вечно успокоение.“ [18 с. 7].

Фигура 2. Пешта за тухлите при градежа на църквата

Установената при дългогодишните проучвания строителна хронология, отнася изграждането на църквата именно към последните десетилетия на 12 век. От това време датира и намерената пеш, в която са изпичали тухлите за градежа на самия храм [8 с. 97-98] (Фигура 2). Съоръжението се намира в очертанията на голямата северна сграда от източното крило на манастира. Било е частично разрушено, излязло вече от употреба след изграждането на храма и оформлението на неговия интериор. Вероятно, при подготовката на терена за изграждане-

то на манастира, в самото начало на Търновското царство, полувкопаната пещ /по-точно останкигте от нея/ е била затрупана. На място в нея е установена продукция от последното зареждане на съоръжение – тухли с щемпловани върху лицевата страна знаци, каквито са вложени в изграждането на самата църква [19 с. 53-60].

Фигура 3. Църквата „Св. Димитър“ към времето на разкопките на М. Москов /начало на XX век/

Слоят, непосредствено върху останките от пещта, е от сбета, жълтеникава пръст, която след трамбоване е служила за под на манастирската сграда. Пластът над нея изобилства с керамика от Търновското царство, както и монети, сечени след 1204 г.

Именно като църквата на първите Асеновци, „Св. Димитър“ е частично проучвана още при разкопките на секретаря на Търновското археологическо дружество Моско Москов, през есента на 1906 г. (Фигура 3).

Първият археологически проучвател на църквата, Моско Москов, секретар на Търновското археологическо дружество, като обнародва през 1912 год. резултатите от своите разкопки, споменава за

гръцко евангелие, съхранявано в местната митрополия. Върху неговите корици било отлебязано че църквата е имала епитропи към 1779 год., т.е. през втората половина на XVIII век очевидно е действала, като дори е изброено част от имуществото на храма – дискоси, кръстове, кандила, свещници, църковни одежди и др. [20 с. 69-70]. Това сведение е наистина важно, не само с упоменаването на храма, но и по отношение на сложната му строителна история, а така също и като илюстрация за съхранения спомен в паметта на местното население.

След тази посочена дата, няма никакви конкретни сведения за църквата „Св. Димитър“. Не е ясно, също така, дали е била обект на опустошение при кърджалийските набези, нееднократно извършвани по тези земи в края на XVIII век, т.е. през 1797, 1798, 1800 год., при които е пострадало съседното село Арбанаси [21 с. 149, 341, 342]. Всъщност, няма никакви сведения за съществуването на храма след годините на тези нападения, така че ако „Св. Димитър“ е била разорена и ограбена, тя със сигурност не е била възстановена и отново използвана [18 с. 7-8]. Както споменава М. Москов, „стените ѝ сринати и тя била изоставена от всички. Табашкото еснафско дружество се подсетило за нея, обградило двора с висок зид през 1848 г., подправило малко дварите, но по-нататък нищо не се направило за нея, както нищо не е направено за нея и до днешен ден“ [18 с. 7-8] /т.е. до времето на неговите разкопки през есента на 1906 г./.

Казаното от М.Москов, всъщност потвърждава данните за състоянието на църквата, които ни е оставил д-р Васил Берон. Той я посещава приблизително в средата на XIX век, като я заварва в доста окаяно състояние: „Когато я за първи път разгледахме в 1856 г. тя беше отгоре разкрита /без покрив/, зиданите ѝ стени /дварите/ бяха до нейде порутени и стърчаха нагоре...Когато най-напред я разгледахме, съгледахме, че вътрешната повърхност на зиданите ѝ стени беше описана с изображения на светии...и чисто български надпис“ [18 с. 7]. Първите разкопки на църквата „Св. Димитър“ датират от есента на 1906 год., когато М. Москов прави няколко сондажа в централната част на наоса, в северозападната му част, както и в притвора на храма [18 с. 12-15] Към началото на тези проучвания, той заварил постройката в напълно окаяно състояние. Както сам пише: „Имуществата на черковата ограбени, стените ѝ сринати и тя била изоставена от всички.“ [18 с. 8].

Самият сондаж има ограничен характер – както по време, така и по отношение на обхванатата площ. Разкопките логично започват в наоса, и по-точно в централната му част. Както пише Москов: “тъкмо под полиелея”. Проучването и изясняването на архитектурни останки очевидно не е основна цел, като Москов се насочва главно към първоначално разкриване на останките от църковния некропол. Той, разбираемо за времето в което живее е и работи, е воден от логиката, че в една царска църква ще бъдат установени тъкмо гробовете на столичния елит от началните десетилетия на Търновското царство.

Москов разкопава пет сектора в църквата – два в притвора и три в наоса. Разкрива общо четири гроба, като трупополагането е в гробни ями с дървени ковчези. Само при един от случаите е установен погребален инвентар. Това е гроба, разкопан в югозападния ъгъл на наоса. Намерен е златен пръстен, чийто малък диаметър на халката правилно е насочил проучвателя по отношение на погребания индивид /т.е. женско погребение/. Пръстенът бил украсен с червен камък, заобиколен от осем по-малки камъчета, повечето от които изпадали. Установени били също останки от златотъкана одежда, както и осем кухи сферични копчета. От това, както пише Москов „ясно личи, че лицето е било облечено в скъпоценно облекло. Не стоят ли пред нас костите на Мария, злополучната дъщеря Асенова“, се пита проучвателя, но продължава предпазливо: „Като говоря това, нямам ни най-малката мисъл да решавам въпроса, аз само предполагам“ [18 с. 13].

Със значително по-малко условност, обаче, Москов подхожда към идентификацията на погребаните в другите три гроба – в притвора и в средата на наоса. Първите два той определя като принадлежащи на водачите на въстанието и първи владетели на Търновския престол – Асен и Петър, а третия – на самия архиепископ Василий [18 с. 9-11]. Три от гробовете, според данните, които ни е оставил Москов, са били покрити с дебели варовикови плочи /например тази от средата на наоса е с размери 1,50/1,30 м и дебелина от 0,30 м/, подобни на които са употребени и за други цели при оформлението на църквата и пространството около нея.

Разкриването на въпросните гробове са всъщност рамката и на предварително поставените цели, и на постигнатите при разкопките конкретни резултати. По отношение на плана и архитектурните особености на църквата, Москов се докосва до един единствен проблем, който обаче не съумява да реши. Това е установения по-късно, при

разкопките от 70-те години северозападен масивен стълб, от подкуполната конструкция, за който се установи че е бил облекчен с оформена в него полуцилиндрична ниша /както, всъщност и другият западен стълб/.

Тази именно ниша, разкрита в основата, Москов е изтъквал като кръжило на кладенец, „...с диаметър около един метър и дълбок около 50 сантиметра. Зидан с камъни и хоросан“ [18 с. 7].

При обнародването през 1912 год. на резултатите от тези свои, първи сондажи, авторът съобщава и някои други интересни подробности. Едната от тях е годината, в която Табашкият еснаф е подновил оградният зид на двора – т.е. 1848 год., което всъщност е една от малкото тогавашни конкретни инициативи в полагане на определени грижи за оцелялата част от старината.

Москов посочва, цитирайки написаното върху корицата на гръцко евангелие, което се е съхранявало във Великотърновската митрополия, че в края на XVIII век църквата е била действаща, като квартална, за нуждите на населението от тази част на града. Посочва че през 1779 год. е имала епитропи, като е упоменато и част от имуществото на храма – светилници, кандила, както и едно ценно евангелие, с обков от сребро и злато [18 с. 13].

Малко след възобновяването на българската държава и избора на Търново за нейна столица, църквата става манастирска. Около нея се създава затворен ансамбъл с площ от над 3,5 дка, което му отреджа място на най-големия установен засега в чертите на столичния град. Тук по-важно е друго. Манастирски стават водещите храмове в т.нар. Нов град – „Св.40 мъченици“ [22 с. 196, 198], „Апостоли Петър и Павел“ [23 с. 161], „Св. Богородица Темнишка“ [24 с. 458-459 и бел. 68 на с. 654]. Това е безспорна индикация за значимостта на църквата „Св. Димитър“ – като ктиторска на братята Асен и Петър, като място, в което е ръкоположен първия църковен глава на Търново, където е извършена първата коронация, а вероятно с отредена представителна роля през първите десетилетия на възобновеното царство.

Както вече споменах, първите разкопки са през септември 1906 г. Москов копае в рамките на две седмици в наоса и притвора на църквата. Наред с някои архитектурни елементи, той разкрива четири гроба. Двата в притвора, поставени под дебели каменни плочи, той свързва с братята Асен и Петър. Този, в средата на наоса, проучвателят отдава на архиепископ Василий.

Москов пише също, че в двора на църквата, са били погребани участници в борбите за национална и духовна независимост през времето от 1800 до 1876 год.

Отделни сондажи прави през 1921 г. и Тодор Николов.

Цялостното разкриване на църквата „Св. Димитър“ и проучването на терена около нея, започва през 1971 год. и с известно прекъсване продължава до 1984 год. Разкопките са ръководени от доц. Янка Николова /Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“/. В резултат на тези проучвания е изяснен окончателно плана на църквата. Намират решение много от проблемите на архитектурното ѝ оформление, на декорацията на фасадните стени и т.н. Важни са резултатите в изследването на ранното обетаване в района на източното подножие на Трапезица, на градоустройствената и стопанската характеристика на този участък в предстоличния и столичен период на Търново, както и хронологията в изграждането и развитието на укрепителната система на града, с обхващането в нея и на значителни райони от бреговата ивица на Янтра.

Изяснена е архитектурната среда на църквата, с разкрития около нея голям столичен манастир.

Некрополът тук, създаден в края на 12 – началото на 13 век, е продължил да действа до началото на XX век. Разкрити и проучени са над 500 гроба от столичния и следстоличния период. Значителна част от тези гробове са свързани с друга църква, издигната към средата на 14 век. Тя е в непосредствена близост от юг до останките от храма на Асеновци. Важен факт, установен при проучванията е, че тази църква е градена с материали взети от частичните разрушения на църквата „Св. Димитър“, пострадала най-вероятно вследствие от силно земетресение през третата четвърт на 13 век. То е предизвикано от поредна разрушителна активност на горнооряховския разлом. Тази църква, определена като №2 с известни преустройства е продължила съществуването си до края на 16 век.

„Св. Димитър“ е кръстокуполна църква, от типа „стегнат“ кръст. По късно планът е допълнен с две странични галерии – първо от север, а по-късно и от юг. Стари фотографии показват наличие на олтарна маса.

Фасадните стени са от редуващи се каменни и тухлени пояси. Разчленени са пластично с редуващи се пиластри и едностъпални аркирани ниши. Най-значимият живописен ефект е постигнат с вложе-

ните керамопластични елементи – кръгли зелени панички и четирилистни розетки. Завършеният архитектурно-художествен образ е постигнат и с включването на още един елемент в общата декоративна композиция – външната фасадна рисуванa украса, положена във фрескова техника в люнетите на аркираните ниши. Това е палитра от цветни геометрични композиции от равнораменни кръстове, ромбовидни фигури, шахматен орнамент и др.

Останките от рисуваната украса по фасадата на „Св. Димитър“ са привлекли вниманието още на първите изследвачи на храма. Така например, Д. Уста Генчов отбелязва, че люнетите „първоначално били варосани, а после очертани с успоредни линии на ромбове. От последните, едните са оставени бели, а другите са боядисани с червена краска, та по тоя начин образуват ромбовидни фигури.“ [25 с. 2]. Като описва църквата той отбелязва, че над южната ниша „арката се състои от камъни, прошарени с тухли, а бялото поле над нея е изпъстрено с червени ромбовидни фигури, подобни на описаните по-горе“ [25 с. 3].

В известната акварелна рисунка на Обербауер от 1902 год. [26 с. 14], в картината на Хр. Кабакчиев от 1911 год., както и в гипсовия макет на църквата, изработен от Леон Филипов [27], люнета на източната ниша на южната фасада е изпълнен с ромбовидни фигури, в средата на всяка от които има по една точка. Страните на ромбовете образуват правилна мрежа и както те, така и точките в тях, са изписани с червени линии. Според Каниц, по същия начин са били украсени люнетите на „Св. Богородица Темнишка“ [25 вж. Приложената акварелна рисунка].

Изключително разнообразни в орнаменталните си мотиви са и останалите хоросанови отломки, които се отнасят към две основни групи.

Едните от тях представляват четириъгълници, предварително очертани също с врязана линия, още в мокрия хоросанов слой. Установени са в няколко варианта:

При първият от тях, оцветени в червено, черно и бяло квадратни фигурки, оформят сменящи се равнораменни кръстове.

При вторият вариант, две червени квадратчета се редуват с едно бяло.

При третият вариант, фигурките са с правоъгълна форма и се редуват в шахматен порядък, разположени в хоризонтални редове – съответно бяло и червено.

Към четвъртата група се отнасят късове от хоросан с врязани върху тях червени и бели ромбовидни фигурки, които са разположени в коси ленти. В средата на композицията лентите от ромбчета се съгъстват, като образуват една централна фигура.

Тази палитра от оцветени в няколко цвята композиции от геометрични орнаменти, произхожда от стенни рисувани пана, които са били разположени тъкмо в люнетите на аркираните ниши по северната и южната фасади на „Св. Димитър“. Както вече посочихме, те са изпълнени в класическа фрескова техника. Самите врязани контури, а непосредствено след тях и боята, са били нанесени върху здравата, леко загладена и още мокра хоросанова мазилка на люнетите, а не върху специална подложка, както например са положени багрите от вътрешната стенопис на църквата [28].

Цялата фасадна украса, изпълнена в различна техника, е подчинена на един общ композиционен замисъл и е изпълнена едновременно. Тя представя църквата „Св. Димитър“ като един от най-ярките и завършени примери на т.нар. „живописен стил“ в архитектурата.

От вътрешната стенопис са запазени останки в олтарната част. Те са в два слоя. Първият е от края на XII век, а втория - от края на XVI – началото на XVII век.

От първия слой са изображенията в два регистъра. В първия са образите на шест църковни отци в сцената Поклонението на жертвата /Мелизмос/. Във втория е сцената Божествената литургия. Изобразена е процесията на ангели-дякони, запътени към Божествения престол. Облечени са в бели стихари и държат в ръцете си рипиди.

Над протезисната ниша, са изобразени три персонажа - голобрад дякон, светец със закръглена брада и епископ. В протезисната ниша е сцената „Пиета“.

От втория слой, до земетресението от 1913 г. били запазени в притвора сцените „кръщението на Исус Христос“ и „Преобр. Господне“. Върху южния от източните пиластри са били образите на св. Арета и св. Порфирий. Върху срещуположния от север пиластър са били изображенията на св. Ананий, св. Азарий, както и св. Мисаил.

Църквата „Св. Димитър“ носи всички ранни белези на новите архитектурни търсения, зародили се тъкмо в столицата на възобновената българска държава, което е засвидетелствано от архитектурно-художествените останки, от старите описания и илюстрации, както и от установените нови данни след цялостното ѝ археологическото про-

учване. Тя дава една завършена представа за царска църква в зората на столично Търново, непосредствено свързана с основателите на най-значимата царстваща династия – тази на Асеневци.

Към времето на ознаменуване на 800-годишнината от въстание-то на Петър и Асен и обявяване на Търново за столица, в експозиционния вид на тази царска църква останаха недовършени няколко елемента, с възможност те да бъдат допълнени и днешно време. Ето три възможности за реализация на тази идея:

- Обозначаване на владетелските гробове, по свидетелството на първия археологически изследвач на църквата Моско Москов, секретар на първото в страната археологическо дружество – Търновското.
- Пещта, в която са изпичани тухлите, нужни за изграждането и оформлението на храма.
- Включване на живописните пана в общата фасадна декорация на храма, които са изпълнени във фрескова техника и са поставени в люнетите на едностъпалните аркирани ниши.

Литература

1. Prophetic life of Ivan Rilski from the Draganovo mine. - Old Bulgarian Literature, 4, 1986 (Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней. – Стара българска литература, 4, 1986)
2. Extensive Life of Ivan Rilski by Patriarch Evtimii. Old Bulgarian Literature, vol. 4, С., 1986, 147-148 (Пространно житие на Иван Рилски от Патриарх Евтимий. Стара българска литература, т.4, С., 1986, 147-148)
3. Y. Ivanov. Bulgarian antiquities in Macedonia. Sofia, 1970, 472 (Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970, 472)
4. Dimov, V. Excavations of Trapezitsa in Tarnovo. - EAD, 5, 1915 (Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. – ИАД, 5, 1915)
5. Mavrodinov, N. Old Bulgarian Art XII-XIII c. Sofia, 1966, 89 (Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII в. София, 1966, 89)

6. Aleksiev, Y. Excavations of the "St. Joan Rilski" at Trapezisa (South-west). In: AOR in 2007 Sofia, 2008 (Алексиев, Й. Разкопки на манастира „Св. Йоанс Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). В: АОР през 2007 г. София, 2008)
7. Alexiev, Y. Archeological excavations of Trapezitsa - South-West sector. Monastery of St. John Rilski. In: 2010 AOR in Sofia, 2011 (Алексиев, Й. Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен. Манастир Св. Йоан Рилски. В: АОР през 2010 г. София, 2011)
8. Robov, M. Production complexes for construction and household ceramics from the pre-metropolis period of Turnovo. Medieval Tarnovo. Archaeological studies. Jubilee Collection. Veliko Tarnovo, 2004 (Робов, М. Производствени комплекси за строителна и битова керамика от предстоличния период на Търново. Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2004)
9. Roussev, P., Galabov, I., Davidov, A., Danchev, G. A commendable word for Evtimii by Gregory Tsamblak. С., 1971, 189 (Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 189)
10. Robov, M. Thracian cult facility at the eastern foot of Trapezitsa in Veliko Tarnovo. IRIMVT, XVII-XVIII, 2002-2003 (Робов, М. Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново. ИРИМВТ, XVII-XVIII, 2002-2003)
11. Georgieva, S., Nikolova, Y., Angelov, N. Tsarevgrad Turnov, vol. 1, S., 1973. Annex 1. General plan of the palace (Георгиева, С., Николова, Я., Ангелов, Н. Царевград Търнов, т.1, С., 1973. Приложение 1. Общ план на двореца)
12. Angelov, N. Patriarchal complex of Tsarevets in XII-XIV c. Tsarevgrad Tarnov, vol. 3, S., 1980 (Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. Царевград Търнов, т.3, С., 1980)
13. Nikolova, Y., Robov, M. Theodosius monastery in Kilifarevo in the light of archaeological research. Tarnovska Literary School, vol. 5, Veliko Tarnovo, 1994 (Николова, Я., Робов, М. Теодосиевият манастир при Килифарево в светлината на археологическите проучвания. Търновска книжовна школа, т.5, Велико Търново, 1994)

14. Robov, M. Late antiquity construction at the western foot of the Hill of the Momina fortress in Veliko Tarnovo. Epochs, Book 3-4, Year VI, 1999 (Робов, М. Късноантично строителство в западното подножие на хълма момина крепост във Велико Търново. Епохи, кн.3-4, година VI, 1999)
15. Nikolova, Y., Robov, M. The Temple of the First Asens. The church "St. Dimitar" in Veliko Tarnovo, Veliko Tarnovo, 2006 (Николова, Я., Робов, М. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново, Велико Търново, 2006)
16. Robov, M. Study on Seismic Activity in Turnovo in the 13th Century. In: The Medieval Man and His World. In honor of Prof. Kazimir Popkonstantinov. Veliko Tarnovo, 2014 (Робов, М. Проучване върху сеизмичната активност в Търново през XIII век. В: Средновековният човек и неговия свят. Сб. В чест на проф. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014)
17. Robov, M. Church № 2 and the problem of the chronology of church construction in the eastern foot of Trapezitsa. Jubilee collection in honor of Prof. Dimitar Ovcharov. Veliko Tarnovo, 2002 (Робов, М. Църква №2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002)
18. Moskov, M. Excavations in churches of the St. Dimitrios and St. Forty martyrs in Tarnovo. Tarnovo, 1912 (Москов, М. Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет мъченици в Търново. Търново, 1912)
19. Robov, M. Signs on bricks from the church "St. Dimitar Solunski" in Veliko Tarnovo. Archeology, 1983, 3 (Робов, М. Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. Археология, 1983, 3)
20. Beron, V. Archaeological and Historical Studies. Tarnovo, 1886 (Берон, В. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886)
21. Mutaftchieva V. The Kardzhali Time. S., 1977 (Мутафчиева В. Кърджалийското време. С., 1977)
22. Joasaf Bdinski. Praise speech for Philotiya. Old Bulgarian Literature, Vol. 2, Sofia, 1982 (Йосаф Бдински. Похвално слово за Филотия. Стара българска литература, т.2, С., 1982)

23. Evtimii Tarnovski. Praise for John Polivotski. Old Bulgarian Literature, Vol. 2, Sofia, 1982 (Евтимий Търновски. Похвално слово за за Йоан Поливотски. Стара българска литература, т.2, С., 1982)
24. Domentijan. Life of St. Sava. Biograd, 1860, p.202; Patriarch Callistus. A living vitae of Theodosius of Tarnovo. Old Bulgarian vol. IV, S., 1986 (Доментијан. Живот светого Саве. Биоград, 1860, с.202; Патриарх Калист. Пространно житие на Теодосий Търновски. Стара българска т. IV, С., 1986)
25. Usta Genchov, D. Types of ornaments in some medieval churches in Veliko Tarnovo. CGHUNK, XXXII-XXXIII, 1906-1907 (Уста Генчов, Д. Типове от орнаменти по някои средновековни църкви във Велико Търново. СБНУНК, XXXII-XXXIII, 1906-1907)
26. Kanitz, F. Tirnovos albulgarische Baudenkmäler. SB Akad. Wien, Phil.-hist. Kl. 1876
27. Architectural and historical monuments in models of Leon Philipov. S., 1960 (Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. С., 1960, обр.7)
28. Robov, M. Digital Reconstruction of the Facade Decoration of the St. Demetrius of Thessaloniki Church in Veliko Tarnovo. Digital Presentation and Preservation of Cultural and Scientific Heritage. Innovations and Culture – Regional Problems and Solutions. Under the patronage of UNESCO. Sofia, 2015, p.43-50

доц. д-р Мирко Робов

*Национален археологически институт с музей при Българска
академия на науките, филиал Велико Търново, България*

Assoc. prof. Phd. Mirko Robov

*National Archaeological Institute with Museum at Bulgarian Academy of
Science, Branch Veliko Tarnovo, Bulgaria
e-mail: mrobov@abv.bg*

<i>Научна поредица</i>	<i>Science series</i>
<i>Културно-историческо наследство:</i>	<i>Cultural and Historical Heritage:</i>
<i>опазване, представяне,</i>	<i>Preservation, Presentation,</i>
<i>дигитализация</i>	<i>Digitalization</i>
<i>Том 4, брой 2, 2018</i>	<i>Volume 4, Issue 2, 2018</i>

<i>Редактори</i>	<i>Editors</i>
<i>Петко Ст. Петков</i>	<i>Petko St. Petkov</i>
<i>Галина Богданова</i>	<i>Galina Bogdanova</i>

<i>Институт по математика и</i>	<i>Institute of Mathematics and</i>
<i>информатика, БАН</i>	<i>Informatics, BAS</i>

<i>РНБ „П. Р. Славейков”</i>	<i>RPL “P. R. Slaveykov”</i>
<i>Велико Търново, България</i>	<i>Veliko Tarnovo, Bulgaria</i>

ISSN: 2367-8038
Web: <http://www.math.bas.bg/vt/kin/>